

**LAKÓOTTHONBAN ÉLŐ KÖZÉPSÚLYOS ÉRTELMI
FOGYATÉKOSOK CSALÁDRAJZÁNAK ELEMZÉSE**

„puszedli”

1. BEVEZETÉS	2
1.1 Célkitűzés	2
1.2. A kutatás menete.....	3
2. ELMÉLETI HÁTTÉR	4
2.1 Középsúlyos értelmi fogyatékosok	4
2.2 A lakóotthoni környezetről, ennek törvényi szabályozásáról.....	5
3. PROJEKTÍV RAJZVIZSGÁLATI MÓDSZER – A KUTATÁSBAN MEGJELENŐ RAJZELEMZÉSI SZEMPONTOK	7
4. RAJZELEMZÉS	11
4.1 Odett (24) Szent Kinga Lakóotthon	11
4.2 Ágota (47) Tarka-Barka Lakóotthon.....	13
4.3 Julcsi (27) Szent Kinga Lakóotthon	15
4.5 Tibi (25) Szent Kinga Lakóotthon.....	19
4.6 Péter (34) Tarka-Barka Lakóotthon	21
4.7 Adél (30) Tarka-Barka Lakóotthon	23
5. KONKLÚZIÓ	24

1. Bevezetés

1.1 Célkitűzés

Kutatásom fő kérdése, hogy milyen családképpel rendelkeznek azok a középsúlyos értelmi fogyatékos fiatal felnőttek,¹ akik lakóotthoni környezetben² nőttek fel. A kérdés megválaszolásához a projektív rajzvizsgálati módszert hívtam segítségül: családrajzot készítettem értelmi fogyatékos felnőttekkel. A projektív rajzvizsgálati módszer, a gyermek pszichodiagnosztikában, a tanácsadásban, a családterápiában, a serdülők és felnőttek pszichológiai és pszichiátriai vizsgálatában használható, de empirikus kutatásokban is alkalmazzák. Úgy vélem, a családrajz elemzés módszere kutatói kérdésem megválaszolására is alkalmas. Kutatásom mintájául tíz rajz szolgált, melyből hetet elemzek részletesen, de a többire is utalást teszek. A rajzoltatáshoz minden esetben A4-es papírlapot és színes ceruzákat biztosítottam.

Feltevésem szerint azok, akik már évek, vagy akár évtizedek óta lakóotthoni környezetben élnek, családjuknak is az otthonban élő társaikat, segítőiket tekintik. Továbbá úgy vélem, előfordulhat, hogy a származási család és lakóotthoni környezet által kínált „új” család tagjai keveredhetnek a rajzokon, s a beszámolóokban egyaránt.

A téma azért keltette fel érdeklődésünket, mert a terület viszonylag feltáratlan, ösztönzésül szolgálhat további kutatások készítésére. Mindannyian³ szívesen foglalkozunk értelmi sérültekkel, leendő szociális szakemberként a későbbiekben is szívesen dolgoznánk velük, ezért a kutatás nem csak a jelenleg lakóotthoni környezetben dolgozó segítők számára, de a jövőben számunkra is segítséget nyújthat. Amennyiben feltevésem beigazolódik, - miszerint a lakóotthonokban élő sérültek társaikat és segítőiket valamiképpen családjuknak tekintik,- a számos helyzetre és felmerülő problémára magyarázatot adhat, megoldási lehetőséget nyújthat. (Például segítőtávazása a lakóotthonból, új segítőtérkezése.) A kötődések tisztázása segítséget jelenthet a segítőkliens kapcsolatban is.

¹ Középsúlyos fogyatékos: értelmileg akadályozott, inbecilis, 49-35 IQ.

² A lakóotthoni környezet meghatározása a dolgozat további részében kerül részletes kifejtésre. (lásd 4. oldal)

³ A dolgozat kezdeményét évfolyamtársaimmal közösen, egy kurzus keretében prezentáltuk.

1.2. A kutatás menete

Kutatásom első helyszíne a **bajai Tarka-Barka Lakóotthon**, ahová tavaly március 4-én látogattam el. A lakóotthon nem ismeretlen számomra, hiszen én is és a kutatás kezdetén közreműködő évfolyamtársaim is végeztek már önkéntes munkát ebben az otthonban. A fiatalok⁴ nyitottak voltak, örömmel fogadtak engem, mindenki farsangi lázban égett, hiszen másnap este tartották a farsangi mulatságot, aminek az előkészületeiben és a lebonyolításában is részt vállaltam. Másnap délelőtt kérésemre otthon maradhatott három fiatal, akik elkészítették alkotásaikat és segédkeztek a konyhában illetve az otthon díszítésében. (A többiek dolgozni mentek Garára, ahol kézműves termékeket állítanak elő, gyertyaöntéssel foglalkoznak.)

A következő héten, március 16-án meglátogattam **Pécsett a Fogd a Kezem Alapítvány Szent Kinga Lakóotthonát**, mely „testvérintézménye” a bajai Tarka-Barka Lakóotthonnak. A vezetővel való előzetes egyeztetés után lehetőséget kaptam arra, hogy az ott élő középsúlyos értelmi fogyatékosok is rajzokat készítsenek számunkra.

Érkezésem után a vezető bemutatta az épületet, amely otthonos környezetet biztosít az önálló életre való törekvés megvalósításához. Ezt követően mindenkinek bemutatkoztam, ismerkedő beszélgetésbe elegyedtem a fiatalokkal. Volt, aki szívesen beszélgetett velem, volt, aki zárkózottabb viselkedést tanúsított. Senkit sem zártam ki a munkából illetve a beszélgetésből, a rajzoltatás csoportban került lebonyolításra. Akinek nem volt kedve a családjáról alkotást készíteni, mást rajzolt, például egy feszületet vagy a munkahelyét jelenítette meg. A Szent Kinga Lakóotthonban is rendkívül kedvesek voltak a segítők és a fiatalok egyaránt. Úgy váltunk el, hogy máskor is szívesen látnak engem.

A lakóotthonokban törekedtem arra, hogy minél részletesebben megismerjem a fiatalok előéletét, családi hátterét, ezért a lakóotthon vezetőkkel is beszélgetést folytattam.

Terveink közt szerepel, hogy köszönetem jeléül, ha elkészül a kutatás összegzése, egy-egy példányt eljuttatok a lakóotthonoknak, hiszen különleges élményekkel gazdagítottak..

⁴ Fiatalok: kutatásunkban szereplő értelmi fogyatékosokra használt fogalom. Az elnevezést nem a korukra utalva használjuk, hanem azért, mert az általunk meglátogatott lakóotthonban így beszélnek róluk

2. ELMÉLETI HÁTTÉR

2.1 Középsúlyos értelmi fogyatékosok

„Az értelmi fogyatékoság a központi idegrendszer fejlődését befolyásoló örökletes és környezeti hatások eredőjeképpen alakul ki, amelynek következtében az általános értelmi képesség az adott népesség átlagától az első évektől kezdve számottevően elmarad, és amely miatt az önálló életvezetés jelentősen akadályozott.”⁵

Az értelmi fogyatékoság súlyossága és az intelligenciasérülés foka alapján is három alcsoportra osztható: enyhe értelmi fogyatékosok, középsúlyos értelmi fogyatékosok, súlyos értelmi fogyatékosok. Az értelmi fogyatékoság az egész személyiség szerkezetet megváltoztatja, akadályozza a tanulási és gondolkodási folyamatokat, és megnehezíti a szociális integrációt, a beszéd hiányosságai miatt a kommunikáció korlátozott.

A középsúlyos értelmi fogyatékos személyek fejlődése számottevően alacsonyabb szintű az átlagosnál, intelligenciafunkcióik jelentősen sérültek. Esetükben a főtünetekhez még a továbbiak társulhatnak: kommunikációs, motorikus, emocionális zavarok. Szociális magatartásuk átfogóan sérült. A felnőtt középsúlyos fokban sérült értelmi fogyatékosoknak egész életükben közvetlen irányításra van szükségük, önálló életvezetésre nem képesek. A munkatevékenységben csak egyszerű részfolyamatokat tudnak elvégezni. Családban és az intézményi közösségekben megfelelő szociális magatartást mutatnak. A középsúlyos fokban sérült értelmi fogyatékosok személyiségfejlődését elsősorban a speciálisan szervezett nevelési rendszer, illetve a gyógypedagógiai tevékenység segíti. Ezáltal a kommunikatív és kognitív funkciók zavarai kisebb mértékben, az emocionális és szociális fejlődés zavarai nagyobb mértékben csökkenthetők. Amennyiben a nevelés eléri a célját, képessé válnak a munkavégzésre, az egyszerű társadalmi kapcsolatok kialakítására, és ezáltal társadalmilag kiegyensúlyozott életet élhetnek.

A középsúlyos értelmi fogyatékosok fejlődési akadályozottságai erőteljesen, közvetlenül megnehezítik kommunikációjukat, valamint a velük való érintkezést is. Hiányos kifejezési készségük miatt nehezebben értetik meg magukat az épekkel, és ők is nehezebben

⁵ Czeizel E. - Lányiné E. A. - Rátay Cs (1978): *Az értelmi fogyatékosok kóreredete a "Budapest-vizsgálat" tükrében*; Budapest, Medicina 18. old.

értenek meg minket. Ezáltal kiszolgáltatott helyzetbe kerülnek, visszahúzódóvá válhatnak, és környezetükhöz negatívan viszonyulhatnak. Esetükben a verbális kommunikáció mellett nagy figyelmet kell fordítani a nem verbális jelekre, a metakommunikációra is. Hasonlóképp nagy kifejező hatása lehet annak, ha a vizuális csatornán keresztül figyeljük meg közléseik tartalmát. Így nemcsak a tudatos, hanem a tudattalan információk birtokába is juthatunk. A gyógypedagógusok külön fejlesztési területként jelölik meg a művészeteket, mely egyrészt hasznos a manuális képességek fejlődése szempontjából, másrészt érzelmeik gazdagodhatnak, önkifejező képességük növekedhet, és ezáltal fejlődik önismeretük is.

2.2 A lakóotthoni környezetről, ennek törvényi szabályozásáról

Középsúlyos értelmi fogyatékos személyek ellátása folyik a fogyatékosok napközbeni ellátását végző intézetekben. „A nappali ellátást biztosító intézmény az ellátást igénybe vevők részére szociális, egészségi, mentális állapotuknak megfelelő napi életritmust biztosító szolgáltatást nyújt.”⁶ „A helyi igényeknek megfelelő közösségi programokat szervez, valamint helyet biztosít a közösségi szervezésű programoknak, csoportoknak.”⁷ „Nappali ellátás biztosítására az az intézmény alkalmas, amelyik rendelkezik *a)* a közösségi együttlétre, *b)* a pihenésre, *c)* a személyi tisztálkodásra, *d)* a személyes ruházat tisztítására, A fogyatékos személyek nappali intézményében többfunkciós helyiséget kell biztosítani, melyben lehetőség van foglalkoztatás, szabadidős program lebonyolítására.”⁸ „A fogyatékos személyek nappali intézményében hat-nyolc fős gondozási csoportot kell kialakítani. A gondozási csoportok kialakítása során figyelemmel kell lenni az ellátást igénybe vevők életkorára és fejlettségi szintjére.”⁹

A lakóotthonok törvényi szabályozásaiban számos olyan elem, rendelkezés található, melynek célja, hogy ezt a környezetet minél inkább családiasabbá varázsolja. Fontos, hogy a lakóotthon ne csak egy ápolási feladatokat ellátó, rehabilitációs intézményre, hanem sokkal inkább egy otthonra hasonlítson. Az ott lakók igényeit széleskörűen figyelembe kell, vegye.

⁶ 1/2000. (I. 7.) SzCsM rendelet a személyes gondoskodást nyújtó szociális intézmények szakmai feladatairól és működésük feltételeiről 74. § A

⁷ 75. § B

⁸ 75. § (1)-(2)

⁹ 82. § (1)

A tárgyi követelmények meghatározása is ezt szolgálja. Az 1/2000. (I. 7.) SZCsM rendelet¹⁰ követelménye szerint minden lakóra legalább 8 négyzetméternyi lakóterület kell, hogy jusson, egy szobában két lakó lakhat együtt (kivételes esetben négy személy is elhelyezhető). A lakóotthonoknak rendelkezniük kell külön helyiséggel, illetve helyiségekkel a közösségi együttlétre, szabadidő eltöltésére.

A lakóotthon a tárgyi környezet kialakításán túl, közvetlenül is köteles segíteni a lakókat a teljes (családi) élet elérésére. „A lakóotthon erre vonatkozó igény esetén biztosíthatja az ellátást igénybe vevőről gondoskodó szülő, hozzátartozó - a lakóotthonra engedélyezett férőhelyszámon felül történő - elhelyezését, feltéve, hogy az együttélést a fogyatékos személy állapota indokolja.”¹¹ „A lakóotthon a házirendben szabályozott esetekben - a lakóotthonra engedélyezett férőhelyszámon felül - elhelyezést biztosíthat az ellátást igénybe vevő kiskorú gyermekének. A kiskorú gyermek elhelyezésének biztosítása alapfeladatot meghaladó szolgáltatásnak minősül.”¹²

A lakóotthon szolgáltatásainak felsorolásában számos olyan elemet találhatunk, melyek hozzájárulhatnak a családi légkör kialakításához. Minden ellátást igénybevevő kérelmezheti a lakóotthontól az étkeztetést, a munka jellegű foglalkozás megszervezését, a pénzkezeléssel kapcsolatos segítségnyújtást, az egészségügyi és mentálhigiénés tanácsadást, a szabadidős programok, kirándulások, rendezvények megszervezését, az ezeken való részvételt. A lakóotthonokban a szabadidős programokat a szociális segítő szervezi meg.¹³

¹⁰ 1/2000. (I. 7.) SzCsM rendelet a személyes gondoskodást nyújtó szociális intézmények szakmai feladatairól és működésük feltételeiről

¹¹ 92. § (2)

¹² 92. § (3)

¹³ 95. § (1)

3. Projektív rajzvizsgálati módszer – a kutatásban megjelenő rajzelemzési szempontok

A belső tartalmak kivetülésének egyik mechanizmusa a projekció, amely szó szerint kivetülést jelent. A szakemberek a képi kifejezést valamilyen kognitív struktúra externalizációjaként definiálják, mely terminus két tényezőre osztható fel, produktumra és folyamatra.¹⁴ A projektív technika olyan eszköz, amely sokféle választ tesz lehetővé a személyiség rejtett tartalmaira vonatkozóan. Mindeközben a vizsgált személy minimálisan van tudatában a teszt céljának. Johnson és Gloye (1958) a projektív tesztek három típusát különbözteti meg:

- a) standard projektív tesztek: diagnosztikai célt szolgálnak pl.: Rorschach teszt
- b) köztes típus: a spontán produkció itt kontrollált körülmények között megy végbe, az értelmezés formalizált pl.: DAP Test, HTP Test
- c) teljesen spontán produkció: szabadrajzok, festés, ujjal rajzolás, agyagozás. Ebbe a csoportba tartozó módszerek terápiás célra is alkalmasak

A projektív eljárások közös tulajdonsága, hogy maximálisan szabad teret engednek a tesztalanyok válaszainak, kevésbé strukturált formában. A válaszok sokfélesége a személyiségtől függ és a vizsgálat leginkább a tudattalan folyamatokra fogékony.

A gyermekrajzok elemzésével először a XIX. században kezdtek el komolyan foglalkozni. Az első tudományos megfigyelés Conrado Ricci nevéhez fűződik. Ebben a században a gyermekrajzokat művészettörténeti szempontból vizsgálták; kérdéseik elsősorban a gyermekrajzok fejlődési ütemére, ábrázolási sajátosságaira, a művészet és a gyerekrajzok kapcsolataira, a gyakori rajztémakörökre vonatkoztak. A XX. században ez a kutatási módszer fontossá vált a készségfejlesztés szakemberei számára is. Hans Prizhorn, Freud és Jung, a modern pszichológia alkotói nagy érdeklődéssel fordulnak a rajzokhoz, majd Cooke, Goodeniugh, és Harris határozzák meg az életrajzok normáit, rajzteszteket állítanak össze. 1940 körül előtérbe kerül a rajzoknak az a jelentősége, hogy ezek segítségével érzelmi-és személyiségvonások mutathatóak ki. Ekkor keletkezett a kutatásunkban is használt projektív rajzelemzés fogalma. A projektív rajzelemzés fejlődésében hazai kutatók is nagy szerepet játszottak. A rajzelemzés legmértvadóbb hazai képviselői: Gerő Zsuzsa, Nagy László, Paál Ákos, Polcz Elaine, Molnár V. József, Binét Ágnes, Vörös Sára, és Vass Zoltán.¹⁵

¹⁴ Vass Zoltán (2011): *A képi kifejezés pszichológia alapkérdései*, Budapest, L'Harmattan

¹⁵ Vass Zoltán (2003): *A rajzvizsgálat pszichológiai alapja*, Budapest, Flaccus

A projektív rajz azt jelenti, hogy a rajz az instrukció keretein belül szabadon, irányítás nélkül készül. Így az csak minimális mértékben befolyásolja a rajzot. Vizsgálatom során mindössze csak annyit kértem a fiataloktól, „rajzold le a családot!” Szakértők szerint minél kevésbé specifikus a hívóinger, annál nagyobb lesz a válasz szabadságfoka, annál gazdagabb lehet a megjelenítés. Az egyes rajzi elemek csak kontextusban értelmezhetők. A projektív rajzelemzés módszere szerint minél többet tudunk előzetesen a vizsgált személyről, annál mélyebb szintű összefüggések tárulhatnak fel. Az életrajzi történések és az aktuálisan fennálló helyzetek ismerete nélkül nem vonhatunk le diagnosztikus következtetéseket. A rajzok elkészítése előtt és azok keletkezése során nagy hangsúlyt fektettem a vizsgálatban részt vevők megismerésére, reakcióik megfigyelésére.

„A gyakorlatban alapvetően kétféle ismeretet követel a rajzok megértése. Egyrészt a rajzvizsgálat moderátor változóit szükséges ismernünk. Ezek az instrukció, az életkor, a nem, az alapvető diagnosztikus státusz, a foglalkozás, iskolai végzettség, a rajz keletkezésének története. Ezek a változók azért fontosak, mert alaposan befolyásolják más változók értékeit. Másrészt fontos a rajzok keletkezésére és történetére vonatkozó, egyedi megfigyeléseknek is birtokában lennünk.”¹⁶ Igyekeztem mindezekre kitérni a rajzolás folyamatának megfigyelése, a rajzok elemzése, és az alkotások alapján készített interjúk során.

A vizsgálatomban részt vevő fiatalok eltérő módon viselkedtek a rajzoltatás folyamán. Volt, aki nyugodtan és öntudatosan hajtotta végre a feladatot, azonban olyan személy is akadt, aki ingerültté vált, és visszautasította a rajzolást. A feladat megtagadásának minősítettem azt is, amikor az egyik fiatal mást rajzolt, mint amit kértem.

Corman (1970)¹⁷ szerint mindig meg kell kérni a vizsgálat résztvevőit, hogy meséljenek a családról, amit rajzoltak, megkérdezni, hol vannak, és mivel foglalkoznak. A rajzoltatás folyamán én is így cselekedtem. Volt olyan személy, aki sokat mesélt az általa készített rajzról, de olyan is, aki rövid, vonakodó válaszokat adott, és nem is reagált minden általam feltett kérdésre. A negativisztikus válaszokat elkerülő magatartásként, szorongásként értelmeztem, azonban mindez betudható a vizsgálat miatti szorongásnak is.

A rajzelemzés alapelveit alkalmazva az alábbiakra fordítottam figyelmet: a rajz érzelmi tónusa, feltűnő szokatlan jegyek értékelése, emberalakok rajzi jegyeinek értelmezése,

¹⁶ <http://www.rajzelemzes.hu/szotar4.html>

Vass, Z. (2006): *A rajzvizsgálat pszichodiagnosztikai alapjai*. Budapest: Flaccus.

¹⁷ Corman, L. (1965): *Le test du dessin de famille*. *Revue de Neuropsychiatrie infantile*, 13, 65-68 oldal

Vass, Z. (2001): *A kinetikus családrajz* (Kinetic Family Drawing) alkalmazása a pszichodiagnosztikában. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 56, 107-135

színhasználat, térbeli elhelyezés, megjelenő tárgyak és szimbólumok, illetve azok pozíciójának vizsgálata.

A neurotikus tünetekkel, hiányos családképpel rendelkező személyek családrajzaiban, az egészségesekkel szemben általában nem fordulnak elő járulékos elemek (pl. Nap). A rajz részletezettsége hiányos, az emberalakok kevés specifikus részletet tartalmaznak. Gyakori a profilábrázolás, a család tagjai laza csoportokba rendeződnek. Kevesebb színt, és kevesebb teret használnak a papíron. Általános negatív jelzésnek számít az izoláció bármilyen megjelenése, az arctalanság, az elfordulás, a családdal való kapcsolat hiánya, valamint a negatív érzelmeket kifejező arckifejezés.

A családtagok megrajzolásánál a sorrend, a méret, az elhelyezés, az egymáshoz való távolság figyelendő. Először az érzelmileg legfontosabb személyt rajzolják meg. A családtagok egymáshoz viszonyított magassága a családtagok fontosságának mutatója. (A legnagyobb a legdominánsabb). Ha a vizsgálatban résztvevő aránytalanul kisebbnek rajzolja önmagát a többi családtagnál, ezzel kisebbrendűségi érzéseit, negatív énképét vetíti a papírra. Abban az esetben, ha önmagát rajzolja nagyobbra, akkor nem csak önértékeléséről, de agressziójáról is árulkodhat. Ha a saját alakot másik figurához hasonlóan ábrázolják, akkor ezzel a másik személy fontosságát, a vele való identifikációt mutatják meg.

Ha a rajzoló a saját alakot a papírlapon feljebb helyezi, mint másokat ezzel dominanciaigényét vagy a fokozott figyelem vágyát jelzi. Ha más személyt rajzol feljebb, az az adott személy dominanciáját jelenti. A saját alak közel rajzolása másik személyhez azt mutatja, hogy a rajzoló szereti az ábrázolt családtagot, több figyelmet igényel tőle. A távolság, ezzel szemben az elutasítás és az elszigeteltség érzését jeleníti meg. A saját alak és a másik személy között lévő bármilyen fizikai akadály a másik személytől való távolságot mutatja. A családtagok kihagyása általában emocionális problémákat jelez, egyes esetekben a kihagyott személy felé irányuló elfojtott agressziót mutatja meg. A saját alak kihagyása kisebbrendűségi érzéseket, negatív énképet, perifériás családi pozíciót jelent. Ha a többiek egy csoportban vannak, a saját alak pedig tőlük távolabb kerül, akkor a rajzoló olyannak észleli magát, mint aki nem tagja a családnak. A saját alak elforgatása a családi beilleszkedés problémáit, az elutasítottság érzését, vagy a figyelem igényét mutatja.

A rajz színessége érzelmekről ad tájékoztatást. Az erősebb színeket használók vizuális típusúak, érzelmeiket nagyon átélők. A lágyabb színeket választók érzékenyebbek, visszahúzódóbbak. A gömbölyded, hullámos vonalakat használók alkalmazkodóbbak, visszafogottabbak. A szögletes, feszes formák akaratos, nehezen befolyásolható egyéniségre utalnak. Ha a rajznak kevés teret szánnak a papíron az a távolságtartás, a magány és az

egyedüllét mutatója. A vörös az érzelem túlsúlyát, a fekete gyászt vagy komorságot, a rózsaszín ábrándokat, a lila viselkedészavart, tanulási problémákat mutat. A sűrű satírozás és az árnyak megjelenítése szorongásról árulkodik.¹⁸

A projektív rajzvizsgálat előnyt jelent olyan személyek vizsgálatakor, akik hiányos verbális kifejezőképességgel bírnak (alacsony iskolázottság, hátrányos helyzet, alacsony szociokulturális háttér) vagy nehezebb velük kapcsolatot teremteni. Projektív szinten a vizsgált személy nehezebben tudja kontrollálni mondanivalóját, mint a szavak szintjén. Ha a rajzot mégis manipulálja, az megjelenik a rajzi jegyekben és ezáltal felhívja a figyelmet az életében lévő problémás területre. Strukturálatlansága, egyszerűsége megkönnyíti a tesztvezető dolgát is. Kevés időt vesz igénybe, hiszen csoportban is lebonyolítható. Előnye továbbá, hogy terápiás kapcsolatteremtésre is alkalmas.

A szakértők azonban sok irányból bírálatokkal közelítik meg a módszert. Az elemzés könnyű félre érthetősége abból fakad, hogy az egyedi jegyeket sok esetben szótárszerű módon diagnosztikus ítéletekkel csoportosítják. Pedig a rajzelemzésből nyert információk csak komplex elemzés keretében megvalósítva hasznosíthatók. A rajzok vizsgálatakor problémát jelenthet a mérhetőség is. az objektíven fellelhető jegyek (pl.: méret) mérhetőek, míg a szubjektívek (pl.: spontaneitás) már nem. Az elkészült alkotások értelmezését jelentősen befolyásolhatják a fentebb már említett moderátorváltozók.

Az elemzés során igyekeztem elkerülni azt a hibát, hogy a szokásosnak tekinthető válaszokat patológias jelentésekkel ruházzam fel. Vizsgálatok alapján kimutatható, hogy a részletesség általános csökkenése az értelmi fogyatékosok rajzaira általában véve jellemző. Tehát a részletesség hiánya esetükben nem feltétlenül utal az elzárkózás szükségletére, mint az egészségeseknél. Figyelembe vettem azt a tényt, hogy a felnőttek által készített rajzok tudatosabban készülnek a közlés tekintetében, például tudatosan hagynak le valakit a rajzról. Vizsgálatom során több fiatal szóban is kifejezte, hogy egyes családtagokat miért nem rajzolnak rá a képre.

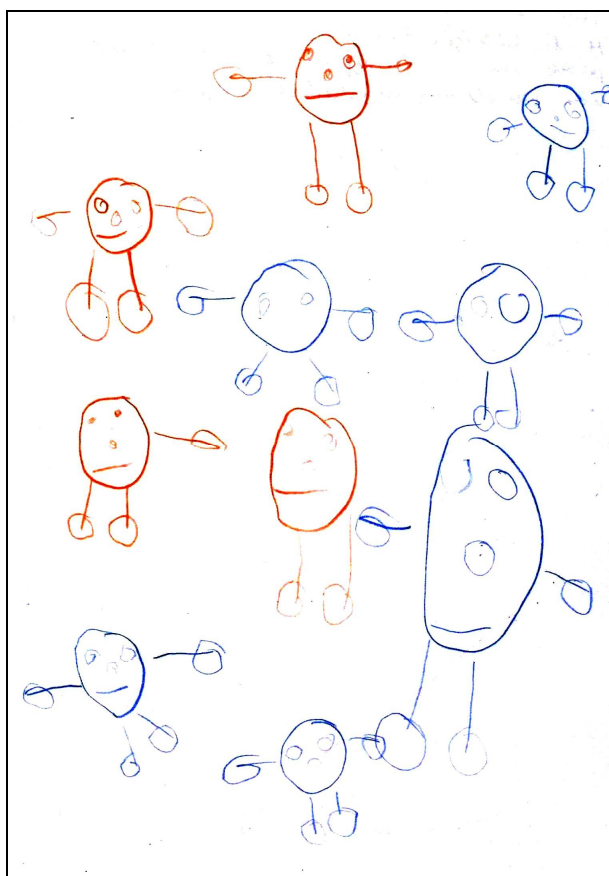
¹⁸ Vass, Z. (2001): *A kinetikus családrajz* (Kinetic Family Drawing) alkalmazása a pszichodiagnosztikában.

4. Rajzelemzés

A kutatásunk folyamán az anonimitás megőrzése érdekében álneveket használtunk.

4.1 Odett (24) Szent Kinga Lakóotthon

1. sz. ábra: Odett rajza

Forrás: saját gyűjtés

Odett családban nevelkedett, Pécsváradon. Speciális iskolában tanult, értelmi fogyatékos napközi otthonába járt. A Szent Kinga Lakóotthonba 2002-ben került be, ahova ő maga kezdeményezte felvételét. Szülei - akikkel jó kapcsolatot ápol - nehezen tudták megoldani azt, hogy valamelyikük otthon tartózkodjon vele. A fiatal lány számára vonzó volt a lakóotthon légköre, a közösségi élet lehetősége. Rehabilitációs célú szociális foglalkoztatásban vesz részt, gyöngyöt fűz.

Odett nagyon nyitott személyiségnek tűnt, nyugodtan hajtotta végre a feladatot és készségesen válaszolt kérdéseimre.

Rajzán összesen tíz ember jelenik meg. Nem került mind a tíz karakter megnevezésre, „ismeretlen” alakok is szerepelnek az alkotáson, akiket „lakóotthoni társaiként” nevezett meg. Önmagát, édesanyját, édesapját, a lap bal oldalára rajzolta egymás alá, magát helyezte legfelülre, ezzel elkülönítve vérszerinti családját lakóotthoni társaitól, és fiútestvérétől. Megfigyelhető azonban, hogy kevesebb teret szánt eredeti családjának, így arra következtethetünk, hogy lakóotthoni társai fontosabb szerepet töltenek be az életében. Elmondása szerint jó a kapcsolata édesanyjával és testvérével, továbbá feltűnik a rajzon szerelme is, akivel naponta találkozik.

A rajzon először arra lettem figyelmes, hogy párját ábrázolta a legnagyobbak. Ez Kevin (Odett barátja) dominanciájára utal. Odett később a barátjáról mesélt a legtöbbet, s megemlítette, hogy sokszor agresszív viselkedést tanúsít.

Vizuális ábrázolási képességei körülbelül három éves gyermek szintjének felelnek meg. Az emberalakjai nem tartalmaznak specifikus jegyeket, anatómiailag helytelenül ábrázolja őket. Az úgynevezett „békaemberek”, gyenge realitásvilágra, gondolkodászavarra utalhatnak. Az elemzett rajzon megfigyelhető a kezek, ujjak, vállak hiánya. Ezekből a tényezőkből bizonytalanságra, bizalmatlanságra utaló hajlam kialakulása/megléte szűrhető le. Ennek azonban ellentmondhat az, hogy a lapot teljes mértékben kihasználta.

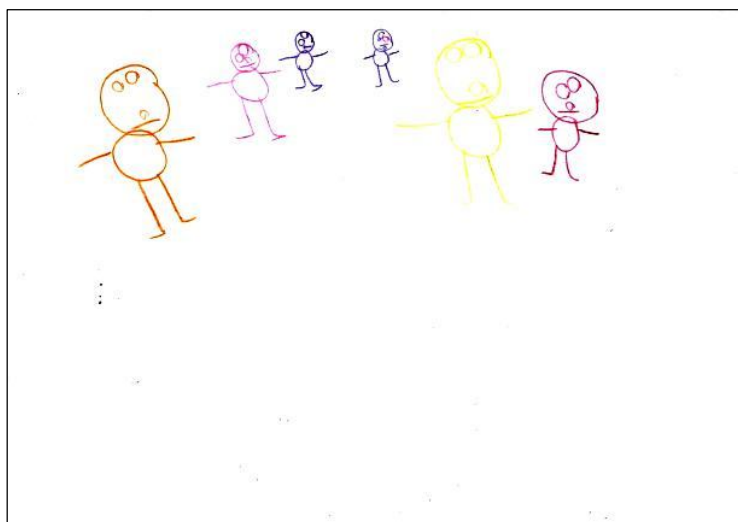
Az elemzett rajz nem került színek általi kitöltésre, csak a kontúrvonalak színei adottak, és a nemi hovatartozást hivatottak jelölni. A női karakterek vörös, a férfi karakterek sötétkék színnel rajzolta meg. Vonalvezetése, a hullámos, a kerek, a gömbölyded vonalak szelíd természetűre utalnak, kedvesebb jellemet mutatnak.

Mint már említettem, összesen tíz karakter kerül ábrázolásra, ebből a rajzoló négyet „nem fejezett be” (természetesen az általa készített többi karakterhez viszonyítva). Két személy ábrázolásánál hiányosságként figyelhető meg a felső végtagok hiánya, illetve másik két karakternél a szájak megrajzolása maradt befejezetlenül. A befejezetlen rajzok szorongásra, érzelmi labilitásra, alkalmazkodási zavarokra utalhatnak.

Áthúzás, átfirkálás, javítás nem látható az alkotáson, ez arra enged következtetni, hogy a rajzoló elégedett munkájával, énképével. A rajzon az emberi alakokon kívül járulékos elemek nem figyelhetőek meg. Az alkotó fókuszában csak az emberi alakok állnak, koncentrációja erre összpontosult.

4.2 Ágota (47) Tarka-Barka Lakóotthon

2. sz. ábra: Ágota rajza

Ágota 2 éve él a Tarka- Barka Lakóotthonban. Szülei korán meghaltak, bátyja ekkor még tanuló volt, nem tudta húga gondját viselni, így került egyik bentlakásos intézetből a másikba. Lakóotthonba való bekerülését bátyja támogatta, a családi környezet igazán jó hatással volt Ágotára.

Forrás: saját gyűjtés

Testvére és annak családja gyakran hazaviszi egy-egy hétvégére, azonban a lakóotthon közösségi életében egyikük sem vesz részt. Ágota az alapítvány kézműves foglalkoztatójában dolgozik Garán.

A rajzot szívesen elkészítette, gyorsan rajzolt, viszont nem sok energiát fordított rá. Az alakokat balról jobbra helyezte el: sógornője, három rokona, akiket nem nevezett meg, saját maga és bátyja.

A rajzról való beszélgetés során azonban még egy személyt megemlített, akit bár nem helyezett el a rajzlapon, de bevallása szerint „olyan, mintha a testvérem lenne.” Mint kiderült, egy lakóotthoni társáról, Ritáról van szó. Sógornőjét rajzolta meg először, és szembetűnik az is, hogy őt ábrázolja legnagyobbak a képen. A beszélgetés során kiderült, hogy ő az, aki irányítja a családot, fokozott dominanciával rendelkezik.

Ágota saját magát és bátyját kétszer olyan nagy figurával ábrázolja, mint a többieket. Vele szoros viszonyban van, ő az egyetlen vérszerinti rokona, érthető az erős kötődés és a ragaszkodás.

Önmagát sárga színnel ábrázolja, amely alapvetően optimizmusra utal. Ágota nyitott személyiség, mindig mosolyog, jókedvű, társasági ember. Gazdag fantáziavilágra utal a rajz sokszínűsége is, szinte minden egyes emberábrázoláshoz más és más színt választott.

Lila színnel ábrázolta azokat a rokonait, akiket megnevezni sem tudott pontosan. A szakirodalom szerint a lila szín általában viselkedészavarra, vagy tanulási problémákra

utalhat. Ebben az esetben azt gondolom, a lila szín megfelelő volt az alkotó számára egy zavaros, nem tiszta kapcsolat ábrázolására.

A szakirodalom szerint a rózsaszín az álmok, ábrándok színe. Ágota a sógornőjét ábrázolja ezzel a színnel. A kérdésekre adott válaszokból kiderült, hogy számára egyértelműen a sógornő a referenciaszemély. Ő az, akire felnéz, akitől a mintákat igyekeznek elsajátítani. Csak jó élményekről számol be vele kapcsolatban. Megfigyelhető továbbá, hogy Ágota és sógornője ábrázolása meglehetősen hasonló, ezzel fejezi ki a vele való identifikációt.

A rajz az emberábrázolás alapján egy hat éves gyermek szintjének felel meg. Az emberalakoknak már szinte minden testrésze megvan, azonban még mindig pálcikaembereket ábrázol, mely alacsony intelligencia szintre enged következtetni. Hiányoznak az emberek kézfejei és ujjai. A szakirodalom alapján ez neurotikus tünetekre utalhat, de mutathat egyszerű bizonytalanságot is az ábrázolás tekintetében.

4.3 Julcsi (27) Szent Kinga Lakóotthon

3. sz. ábra: Julcsi rajza

Forrás: saját gyűjtés

Julcsi 2010 óta él a Szent Kinga Lakóotthonban, előtte egy másik lakóotthonban élt, Paradicsompusztán, Szekszárd mellett. Intézetben nevelkedett, szüleit alig ismeri. Jelenleg 3 hónapja munkát keres. A nyílt munkaerő-piacon ért kudarcai következtében valószínűleg szociális foglalkoztatásba fogják bevonni.

A rajzon egyáltalán nem ábrázolta eredeti családját, Julcsi említést tett róla, hogy árva. Volt intézeti társait jelenítette meg a képen. Az emberalakokat viszonylag gyorsan, balról jobbra haladva rajzolta meg: Évi, Zsolti, Zoli, Erik. A színhasználat a nemi hovatartozást jelzi, Évit rózsaszínnel, a fiúkat kézzel ábrázolta. Önmagát nem jelenítette meg a képen, amely kisebbrendűségi érzésre utalhat. Ezt bizonyítja, hogy Julcsi a rajzoltatás folyamán visszahúzódoan viselkedett. Rövid, elutasító válaszokat adott kérdéseinkre. Valószínűsíthető, hogy az új környezet még szokatlan számára, nem illeszkedett be megfelelően. (látogatásom előtt 3 hónapja költözött be) A lakóotthonban eltöltött idő alatt megfigyeltük, hogy társaival is keveset kommunikált.

Arra a kérdésre, hogy számára ki a legfontosabb a képen, azt válaszolta, Erik. Elmondta, hogy vele telefonon tartja is a kapcsolatot. Bár a szakértők szerint a rajzoló

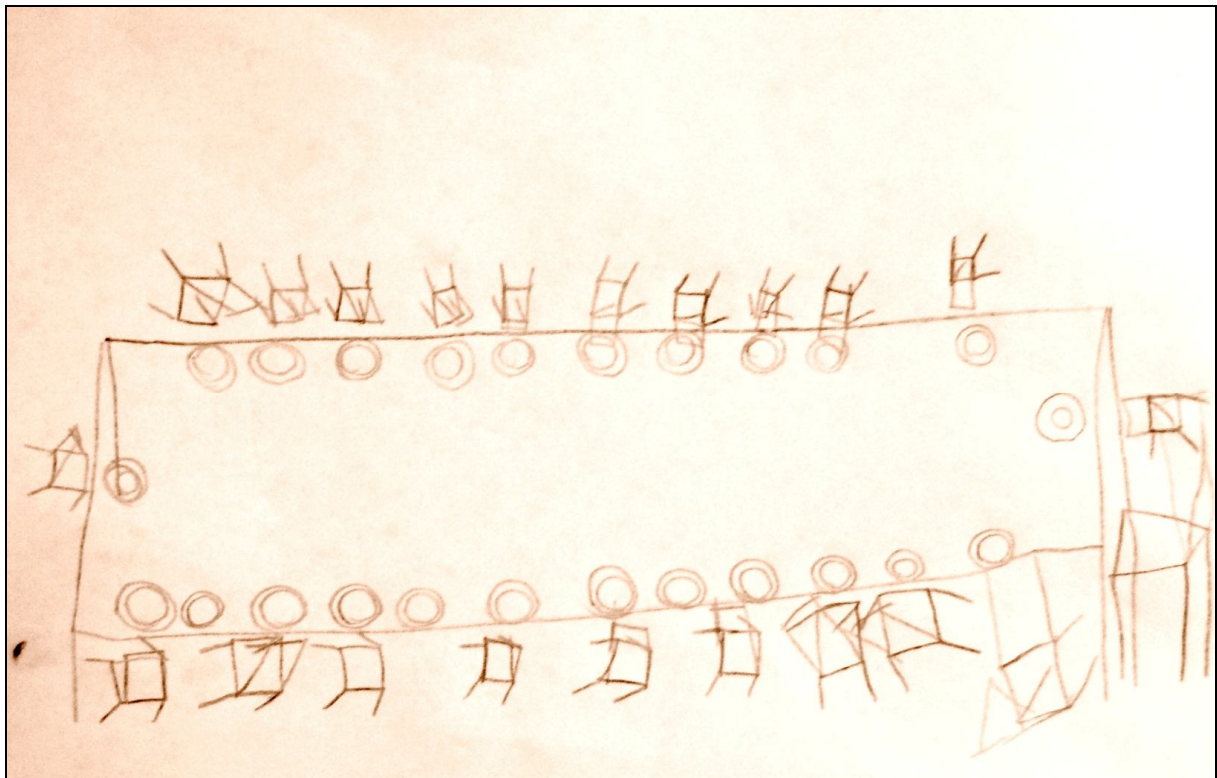
elsőként azt ábrázolja, aki legfontosabb számára, Julcsi nem így tett. Megfigyelhető továbbá az is, hogy az emberalakokat hasonlóképpen ábrázolta, azonban Évit feltűnően nagynak rajzolta.

Mint már említettem, családjá megrajzolására nem sok időt fordított, úgy tűnt, hamar túl akar esni a feladaton. Erre utalt az is, hogy nehezen állt neki a feladatnak, sokat válogatott a ceruzák között, szorongott.

A rajzon nagyobb hangsúlyt és időt fektetett a járulékos elemek megrajzolására. A képen látható jelképek (zászló, kokárda) azért kerülhettek a papírra, mert előző héten március 15-i ünnepségen vettek részt a lakóotthon fiataljai. Ezeket az elemeket kiszínezte, vonalvezetése erőteljesebbnek mutatkozik. Az emberalakokat lágyabb vonalakkal rajzolta meg, halványabb színeket használt, mindez visszahúzódó, szerény jellemre utal. Ezt tapasztaltuk a vizsgálat során is.

4.4 Jani (30) Tarka-Barka Lakóotthon

4. sz. ábra: Jani rajza

Forrás: saját gyűjtés

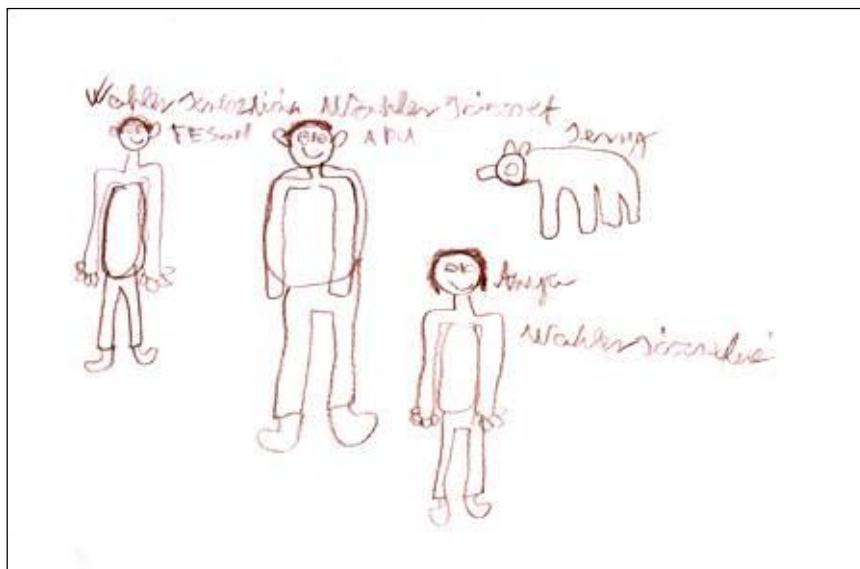
Jani már a lakóotthon létesítésekor beköltözött, 12 éve él Baján. Nevelőszülőknél nevelkedett, majd Soltra került egy bentlakásos intézetbe, ezután pedig a Garai Fehér Házba. Amikor bekerült a lakóotthonba, szinte beszélni sem tudott, s nem csinált semmit. Az itt eltöltött 12 év alatt rengeteget fejlődött, most már szinte teljesen önellátó, egyedül közlekedik a városban, viselkedése felelősségteljes. A kézműves foglalkoztatóban dolgozik napi 6 órában, ahol társaival együtt gyertyát öntenek, szőnyeget szőnek, korongoznak, borítékot hajtogatnak.

Jani jókedvűen állt neki a rajz elkészítésének, egyetlen színt választott, a barnát, mindent ezzel ábrázolt. A rajz érzelmi tónusa így meglehetősen egyhangúnak mondható. Elsőként az tűnik szembe, hogy emberalakokat nem is ábrázol, csak a helyüket jelöli meg székekkel. Elmondása szerint a lakóotthoni társait jelenítette meg, azt, ahogyan az otthonban az étkezések során összegyűlnek. Önmagát és a lakóotthon vezetőjét kétszer akkora székkal ábrázolta, mint a többieket. Ez dominanciára és a fokozott figyelem igényére utal. A vezető elmondása szerint Jani valóban több törődést igényel társainál, gyakran sértettségét fejezi ki, ha mindezt nem kapja meg. Úgy vélem az asztal megjelenítésével közösség iránti vágyát fejezi ki. Erre utalhat az is, hogy több széket rajzolt, mint ahányan a lakóotthonban élnek.

Feltűnő továbbá, hogy önmagát rajzolta legközelebb a lakóotthon vezetőjéhez. Ebből nem vonhatunk le egyértelmű következtetést, mert ez az asztal körül elfoglalt valódi helyét is jelzi. Jani magányosságára utal, hogy emberalakokat egyáltalán nem jelenít meg, továbbá ezt mutatja még az is, hogy vonalvezetése szögletes.

4.5 Tibi (25) Szent Kinga Lakóotthon

5. sz. ábra: Tibi rajza

Forrás: saját gyűjtés

Tibi 2010-ben került a lakóotthonba, amikor pár hónap eltéréssel szülei meghaltak. Testvére Budapesten él, így nem tudta öccse gondját viselni. Amíg családjával élt nem dolgozott, napközbeni ellátás szolgáltatásait vette igénybe.

Fejlesztő, felkészítő foglalkoztatásban vesz részt jelenleg, ahol a cél az, hogy 3 éven belül a nyílt munkaerő-piac teljes értékű tagja váljon belőle.

Tibi rendkívül nyitott volt, bár eleinte visszakozott attól, hogy lerajzolja családját. Azt mondta, nem tud, s nem is szeret rajzolni.

Először a testvérét, bátyját, majd édesapját, harmadszorra a kutyájukat, Jerryt, legvégül édesanyját jelenítette meg. A sorrendnek az elemzés szempontjából nem tulajdonítottam nagy jelentőséget, mert a későbbiekben elmondottak alapján nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy „fontossági sorrendben” jelenítette meg a családtagokat. Saját magát nem rajzolta le, ami negatív énképre, perifériás családi pozícióra utalhat, de Tibi esetében - mivel már a lakóotthon az otthona - azt jelölheti, hogy nem érzi magát a családja tagjának.

A színek változatossága egyáltalán nem jellemző. Elmondása szerint a piros a kedvence, mégis barna ceruzával fogott hozzá az alkotásnak. A barna szín bizonyos „nehéz” hangulatot kölcsönöz a rajznak.

Bár járulékos elemek egyáltalán nem jelennek meg a képen, a megjelenített alakok mégis részletesnek mondhatóak. Testvéreinek és édesanyjának rajzolt ujjakat, de édesapjának nem, ami bizonytalanságra, bizalmatlanságra utalhat, ami későbbi beszélgetés során igazolódott.

Tibi a rajzolás helyett szívesebben mesélt történeteket a családjáról. Arra a kérdésre, milyen volt a kapcsolata édesapjával, a következőt válaszolta: „Apa meghalt. Hát, sokat védelt és mindig veszekedett anyával, hogy nem takarít meg minek annyi váza és akkor fogta és lerántotta a terítőt a vázával együtt. Engem meg ilyenkor mindig beküldött a szobámba.” Majd így folytatta: „Egy szobában voltam a tesómmal. Anyukámat nagyon szerettem. Nagyon beteges volt, meghalt Nagynénémnél is laktam, de nem sokáig, mert nem bírta. 63 éves és vele lakik a 40 éves fia.”

Megkérdeztem mit mondana az anyukája, ha most megszólalhatna. Erre a következőt válaszolta: „Örül, hogy jól érzem magam és büszke lenne rám, hogy van munkám és tudok dolgozni.” Ugyanezt megkérdeztem az édesapjára vonatkoztatva: „Ő is ugyanezt mondaná, örül, hogy van helyem, ahol beilleszkedtem és tudok keresni. Büszke lenne rám, hogy mellette voltam anyának, amikor szüksége volt rá.” Tibi a Fogd a Kezem Alapítványnál dolgozott, gyertyaöntéssel foglalkozott. Amikor a lakóotthonban tettünk látogatást, éppen próbaidős volt a Király utcai boltban, eladóként.

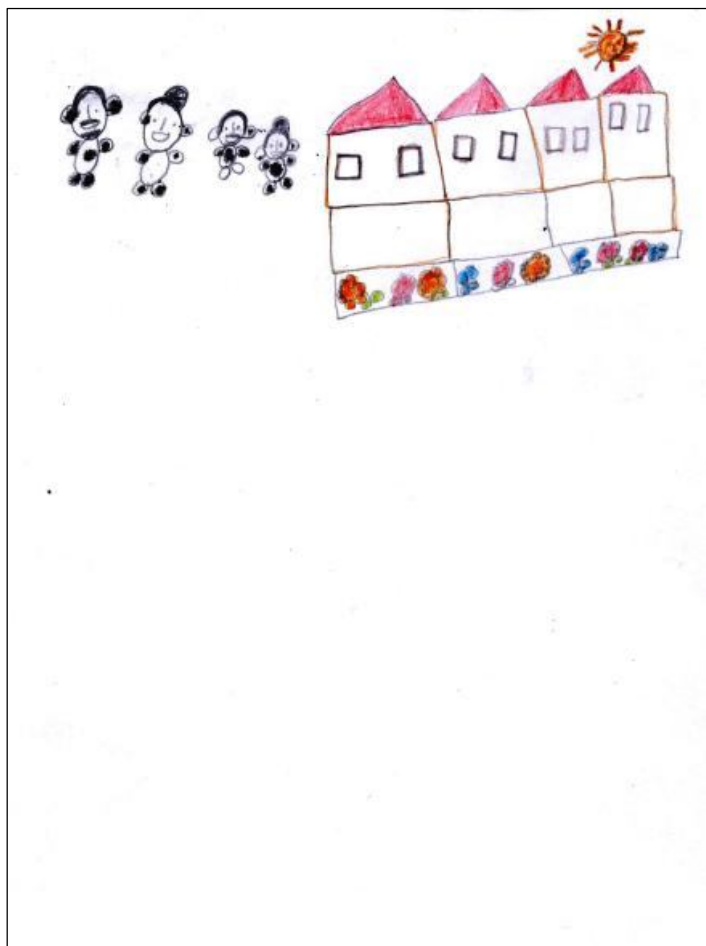
A képen a legboldogabbnak testvérét jelölte, mert örül, hogy segített Tibinek elhelyezkedni az otthonban. Bátyjával tartja a kapcsolatot, szoktak telefonon beszélni és alkalmanként meglátogatja.

Jerryről, a következőket mesélte el: „Vele nem igazán volt jó a kapcsolat, mert amikor bekakilt, fenékbe billenttem. Majd meg akartam simogatni és ő morgott. Csak akkor simogathattam meg, ha ott volt apa.”

Tibi járt iskolába, tud írni és olvasni is, vizuális készségei korának megfelelőek. Tibi rajzán a lágy, gömbölyded vonalvezetés dominál, ami, kedves karaktert sejtet. Tibire ráillenek ezek a jellemvonások, kellemes társaság.

4.6 Péter (34) Tarka-Barka Lakóotthon

6. sz. ábra

Péter 12 éve, már kezdetektől a lakóotthonban él, Sokat mesél családjáról és szüleiéről, gyerekkori történeteiről, a valóság azonban az, hogy nevelőszülők gondozták, majd később több intézményben is megfordult, végül Bajára került. Nincs egyetlen rokona sem, egy régi tanárnőjének szokott levelet küldeni, de válasz sosem érkezik. Társaival együtt ő is gyertyaöntéssel foglalkozik az alapítvány kézműves műhelyében. Péter szívesen fogott neki az alkotásnak.

Forrás: saját gyűjtés

Legszembetűnőbb a képen, hogy feketével rajzolta le a családtagjainak tekintett személyeket: a papáját, a mamáját, édesapját és édesanyját, majd színesre váltott és rendkívül aprólékos munkával a házat és a napocsát vetette papírra.

Péter rajzát egyértelműen 2 részre lehet bontani: a ház a virágokkal derűs hangulatot áraszt. A személyek, a fekete kontúr és a fekete színezés miatt ridegnek tűnnek, annak ellenére, hogy mosoly ül arcukon.

Egyik emberi alak sem aprólékosan kidolgozott, nagyon hasonlítanak egymásra, a férfiakat csupán a szakáll különbözteti meg a nőktől valamint a nők kontyra emlékeztető haja. A hiányzó ujjak, részlet nélküli lábak bizonytalanságot, bizalmatlanságot jelölnek.

Rendkívül érdekes volt, hogy miután megrajzolta a házat és a virágokat, visszatért az emberalakokhoz és zsírkrétával – ami vastagabb, nyomatékosabb, mint a színes ceruza -

durva mozdulatokkal kiszínezte, satírozta őket. Mindez emocionális problémákra utalhat, illetve a személyekkel kapcsolatos szorongást jelzi. Ez nem csoda, hiszen családtagjai vagy meghaltak, vagy egyáltalán nem tartja velük a kapcsolatot. Elmondása szerint van egy húga, akivel soha nem találkozott, és nem is ábrázolta a képen. Amikor édesapjáról kérdeztem, azt mondta „sokat ivott”.

Megemlítette, hogy olyan házban laktak, amelyet lerajzolt. Virágoskertjük nem volt, de nagyon szeretne. Lehetséges, hogy a kép másik fele a lakóotthoni környezet melegségét, otthonosságát ábrázolja, az aprólékosan kidolgozott járulékos elemekkel és a fényforrással, a mosolygós napocsával.

Péter nem szívesen beszélgetett velem a rajzról és rajzolás közben sem. Teljesen belemerült az alkotásába, valószínűleg mély érzelmeket élt át, ahogy az emlékei között kutakodott.

4.7 Adél (30) Tarka-Barka Lakóotthon

7. sz. ábra

Adél a lakóotthon egyik legrégebbi lakója, 12 éve él itt. Előtte nevelőszülőknél lakott, majd egy solti intézményben. Az itt töltött időszakból rengeteg rossz élménye van, sérelmekkel távozott innen. Az intézet lakóival azonban tartja a kapcsolatot; párkapcsolatban él az egyik lakóval; egyik hónapban a fiú, másik hónapban Adél látogat el hozzá. Adél a lakóotthonba való bekerülése előtt is dolgozott, Kinder tojásokat csomagolt, és gyári betanított munkát is végzett. A kézműves műhelyben folytatott munkát azonban nem tekinti annak, az ott eltöltött időt élvezzi, s nem tekinti azt megterhelőnek.

Forrás: saját gyűjtés

Adél egyáltalán nem szívesen állt neki a rajznak. Nem foglalkozott vele, hogy milyen színeket használ. A rajzon édesapját, öccsét, lánytestvérét és önmagát jelenítette meg. A rajz érdekessége, hogy a családtagok asztalnál ülnek, beszélgetnek, pedig nem kértük, hogy cselekvés közben ábrázolja őket.

Megkérdeztem miről beszélgetnek, ki, mit mondana, ha megszólalhatna? „A suliról beszélgetünk, ha apa megszólalna, engem osztana, mert nem szeretek iskolába járni”. Ellenben az öccsével, akit azért nevezett legboldogabbnak, mert szeret iskolába járni. Anyját, aki a nevelőanyja, szándékosan nem rajzolta le. Kérdeztem, hol van az anyja: „Nem akartam lerajzolni.” A családtagok kihagyása emocionális problémákra utal illetve konkrét személy felé irányuló letiltott agressziót mutatja meg.

A pálcikaemberek a szakirodalmak szerint szorongásra utalnak, de Adélra leginkább a kapkodás volt jellemző, hogy minél előbb végezzen a feladattal. Az arckifejezések komorságot sugallnak. A rajz részletesnek mondható, a házak és a nap kidolgozottsága azonban sivár, egyszerű.

5. Konklúzió

A családrajzok elemzése alapján a kutatói kérdésben megfogalmazott felvetésem beigazolódni látszik: valóban vannak lakóotthonban élő értelmi fogyatékosok, akik társaikat, s segítőtjeiket jelenítették meg alkotásaikban. (3. ábra) Mindez arra enged következtetni, hogy a lakóotthonban élők valószínűleg a családi, meleg légkör hatására és/vagy a hosszabb, otthonban töltött idő következtében családtagként viszonyulnak társaikhoz. Az általunk vizsgált két lakóotthon a jogi szabályozásoknak megfelel, családi környezetet biztosít, ahol törekednek az önálló életvitel megteremtésére.

A lakók több esetben egyáltalán nem rajzoltak lakóotthoni társakat (5. ábra) vagy keveredtek az eredeti családtagokkal (1. és 2. ábra). Előfordult, hogy a rajz befejezése után az egyik fiatal feltette a kérdést: „A másikat is lerajzoljam?” (Jani, az eredeti családját nevezte másinak, de mégsem fogott hozzá a munkának.)

A további kutatási lehetőségek rendkívül sokirányúak lehetnek, hiszen munkám során azt tapasztaltam, hogy a családrajz-elemzés az értelmi fogyatékosok körében még feltáratlan területnek számít. Érdekes lenne összehasonlítani a lakóotthonokban élő fiatalok családrajzait a nagyobb intézményben lakó fiatalokéval, mert feltételezhetjük, hogy kevésbé van lehetőség az otthonos környezet megteremtésére és így a szoros kapcsolatok kialakítása is akadályokba ütközhet.

Leendő szociális szakemberként mindannyian szívesen foglalkoznánk a vizsgált klienscsoporttal. Sok szempontból fontos lehet, ha családtagként tekint a segítőkre az értelmi fogyatékos, ugyanis akkor már a segítő-kliens kapcsolaton túl az érzelmi kötődés is kialakul a fiatal felől. Nekünk leendő szakembereknek azonban törekednünk kell arra, hogy ne differenciáljunk a kliensek között.

A kötődések felismerése fontos lehet például egy munkahelyváltásnál, mert különös gondot kell fordítani a leválás folyamatára. De a mindennapi életben is jó tudni, hogy kihez kötődik legjobban a fiatal, kinek az instrukcióira figyel oda leginkább.

Bibliográfia

Corman, L. (1965): *Le test du dessin de famille. Revue de Neuropsychiatrie infantile*, 13, 65-68 oldal

Vass, Z. (2001): *A kinetikus családrajz (Kinetic Family Drawing) alkalmazása a pszichodiagnosztikában. Magyar Pszichológiai Szemle*, 56, 107-135

Hárdi I. (1983): *Dinamikus rajzvizsgálat*, Budapest, Medicina

Vass Z. (2006):. *A rajzvizsgálat pszichodiagnosztikai alapjai*, Budapest, Flaccus.

Vass Z. (2011): *A képi kifejezéspszichológia alapkérdései*, Budapest, L'Harmattan

Sehringer, W. - Vass Z. (2005): *Lelki folyamatok dinamikája a képi világ diagnosztikában és terápiában*, Győr, Flaccus

Vass Z. (2007): *Formai-szerkezeti rajzelemzés*, Budapest, Flaccus

Hárdi I. (1983): *A dinamikus rajzvizsgálat*, Budapest, Medicina

Internetes források

A projektív rajzvizsgálat szótára

<http://www.rajzelemzes.hu/szotar4.html>

Letöltve : 2011-05-03

Pszichológiai rajzvizsgálat

<http://www.rajzelemzes.hu/rajzelemzes/Tananyagok.html>

Letöltve: 2011-05-04

Felhasznált jogszabály

1/2000. (I. 7.) SzCsM rendelet a személyes gondoskodást nyújtó szociális intézmények szakmai feladatairól és működésük feltételeiről